

Received / Geliş
30.11.2017

Article History
Accepted / Kabul
24.12.2017

Available Online / Yayınlanma
25.01.2018

SIRRI PASHA'S COMMENTARY METHOD AND THE TEXT OF HIS BOOKLET “TABAKÂT VE ÂDÂB-I MÜFESSİRÎN”

SIRRI PAŞA'NIN TEFSİR YÖNTEMİ VE “TABAKÂT VE ÂDÂB-I
MÜFESSİRÎN” ADLI RİSALESİNİN METNİ ¹

Burhan ÇONKOR²

Abstract

Sirri Pasha of Crete is one of the important scholars and statesmen who lived in the last periods of the Ottoman State. He is also a writer with many works in different subjects such as Sirri Pasha, Tafsir, Islamic religion, logic, religion history and literature. In this article is to His short life, his works in various subjects, and his work titled Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn. Again in this article, the text of his work is quoted as being in Latin letters. This section, which is the entrance to the work named Sırr-ı Meryem, was later published as a separate book. Our this work is based on this pressure. In our work, Sirri Pasha's booklet was latinized as it was. In the text, the Ottoman page numbers of the treatise are also shown. Translated translations of some Arabic expressions in the text are shown in the footnotes and those belonging to us in the footnotes given by the author are given in parentheses.

Key Words: Sirri Pasha, Qur'anic Commentator, Qur'anic Commentary, decency, Crete.

Özet

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yaşamış, önemli ilim ve devlet adamlarından biri olan Giritli Sırrı Paşa, elli iki yıllık hayatında, valilik ve mutasarrıflık gibi yoğun idâri görevlerinin yanı sıra birçok eser telif etmiştir. Tefsir, İslam dini, mantık, dinler tarihi ve edebiyat gibi farklı alanlarda yazdığı eserleriyle ilim dünyasında temâyüz etmiştir. Bu makalede müellifin hayatına ve çeşitli konulardaki eserlerine kısaca değinildikten sonra Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn adlı eseri üzerinde durulmuştur. Risâlede, tefsir ilmi hakkında bilgilere, müfessirlerin hayat hikâyelerine, müfessirin bilmesi gereken ilimlere, tefsir edilebilirliği açısından Kur'an'ın kısımlarına ve dinin câiz görmediği tefsir çeşitlerine yer verilmiştir. Meryem suresinin tefsirine dair yazdığı Sırr-ı Meryem adlı eserinin giriş bölümü olan bu eser, daha sonra ayrı bir kitap olarak basılmıştır. Yaptığımız bu çalışmada ilgili baskı esas alınmıştır. Çalışmamızda Sırrı Paşa'nın risâlesi, olduğu gibi latinize edilmiştir. Metin içerisinde, risâlenin Osmanlıca sayfa numaraları da gösterilmiştir. Metinde geçen bazı Arapça ifadelerin tercümeleleri dipnotlarda gösterilmiş, müellifin verdiği dipnotlarla karışmaması için bize ait olanlar parantez içerisinde verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sırrı Paşa, müfessir, tefsir, âdâb, Girit.

¹ Bu çalışmanın konusunu teşkil eden risâle, Bandırma Onyeddi Eylül Üniversitesi ev sahipliğinde 3-5 Kasım 2017 tarihlerinde RESSCONGRESS tarafından düzenlenen I. Uluslararası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Sempozyumu'nda sözlü bildiri olarak sunulmuştur. Bu makalede ise çalışma genişletilmiş ve ilgili risâlenin metni de ilave edilmiştir.

² Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı, Çankırı İl Müftülüğü Vaizi, e-mail: bconkor@hotmail.com

GİRİŞ

İslam âlimleri tarafından yazılan biyografik eserlere tabakât ismi verilmiştir. Tarihi süreçte fıkıh, tefsir ve hadis başta olmak üzere İslâmî ilimlerle meşgul olmuş âlimlerin şahsiyetleri ve hayat hikâyeleri, tabakât kitaplarında detaylı olarak ele alınmıştır. Müfessirlere ait biyografik eserler de tabakâtü'l-müfessirîn ismi ile kaleme alınmış, bazen müstakil olarak bazen de usûl kitaplarında bir bölüm olarak yer almıştır. Müfessirin, tefsir yaparken bilmesi gereken ilimlere ve yöntemlere dair tespitlerin yapıldığı âdâbü'l-müfessirîn konusu da tefsir usulü eserlerinde yer alan başlıklardandır.

Sırrı Paşa'nın, çalışma konumuzu teşkil eden bu eseri, bu iki konuyu, temel kaynaklardan Osmanlı Türkçesi ile özetlemektedir. Bu makalede *Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn* adlı risâlenin metnine yer verilmiştir. Metne geçmeden önce, Sırrı Paşa'nın hayatı, eserleri ve tefsir yöntemi hakkında kısaca bilgi verilmiş ardından da ilgili risâlenin tanıtımı ve değerlendirmesi yapılmıştır. Yaptığımız bu çalışma, O'nun bu eserini tanıtanın yanında esere daha kolay ulaşılmasını ve istifade edilmesini sağlayacaktır. Yine bu çalışmada Sırrı Paşa'nın farklı birçok alanda yaptığı çalışmalar kısaca tanıtılmış ve ilgili alanlarda çalışma yapanların dikkatine sunulmuştur.

1. GİRİTLİ SIRRI PAŞA'NIN HAYATI VE ESERLERİ

a. Hayatı

1844 yılında Girit'te dünyaya gelen Sırrı Paşa'nın asıl adı Selim Sırrı'dır. Ancak kaynaklarda Sırrı Giridi, Giritli Sırrı Paşa ve Selim Sırrı Paşa şeklinde anılmaktadır (Maşalı, 2012: 277). Babası Helvacıade Salih Efendi'dir. Sırrı Paşa'nın eğitim hayatı hakkında kaynaklarda bilgiye rastlanmamaktadır. Ancak memuriyetinin ilk dönemlerinde kendisinin ilmiye mensubu olarak bilindiği ve Cevri Efendi isimli bir zattan ilim tahsil ettiği söylenmektedir (Koçkuzu, 2002: 194-195).

Sırrı Paşa'nın ailesine dair aktarılan bilgilere göre; Hekim İsmail Hakkı Paşa'nın küçük kızı şair Leyla (Saz) Hanım ile evlenmiş, bu evlilikten Yusuf Razi, Vedat, Nezihe ve Peride adlarını taşıyan dört çocuğu olmuştur. Kızı Peride'nin kocası Mehmet Ali Ayni, makalemizin konusunun teşkil eden *Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn* adlı eserin basımını hazırlayan ve esere Sırrı Paşa'nın hayatını ilave eden kişidir.³ Sırrı Paşa'nın, Diyarbakır ve Bağdat valilikleri esnasında ikinci bir evlilik daha yaptığı ve bu evliliğinden de çocuklarının olduğu bilinmektedir (Parmaksızoğlu, 1983: 534; Kurnaz, 2009: 127-128).

Sırrı Paşa, on altı yaşlarında memuriyet hayatına başlamış, Kandiye'de mahkeme-i şeriyye kâtipliği, Hanya'da evkâf kâtipliği, Şumnu-Varna'da komiserlik, Yanya'da mektupçuluk, Balıkesir'de mutasarrıflık, Trabzon, Kastamonu, Ankara, Sivas, Diyarbakır, Adana ve Bağdat'ta valilik görevlerinde bulunmuştur.⁴ Diyarbakır valiliği görevini yürüttüğü esnada kalp rahatsızlığı nedeniyle tedavi görmek üzere İstanbul'a gelmiş ve burada 12 Aralık 1895 tarihinde vefat etmiştir. Kabri, Sultan II. Mahmut türbesi haziresinde bulunmaktadır.⁵

³ Mehmet Ali Ayni hakkında detaylı bilgi için bk. Aksüt, Ali Kemal, *Profesör Mehmed Ali Ayni, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1944, s. 55-67.

⁴ Siyasi hayatı ve görevleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Köksal, Ahmet, "Giritli Sırrı Paşa'nın Bağdat Valiliği", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XIV/1, 2014, s. 197-236.

⁵ Hayatı hakkında daha detaylı bilgi için bk. Giritli, Sırrı Paşa, *Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn*, Dersaadet 1312, s. 26-30; Bursalı, Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1972, II, 368; Kurnaz, Cemal, "Giritli Sırrı Paşa Hayatı, Eserleri, Şiirleri", *İlmi Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri*, 9 (2000): 133-160; Kurnaz, "Sırrı Paşa", XXXVII, 127-129; Gülşen, Ekrem, "19. Yüzyılda Bir Osmanlı Valisi: Giritli Sırrı Paşa ve Tefsir Anlayışı", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: XII, Sayı: 22 (2010/2), s. 161-188.

Tefsir, hadis, kelim, mantık, dinler tarihi, mezhepler tarihi konuları ile dil ve edebiyat alanlarında çalışmaları olan Sırrı Paşa aynı zamanda iyi bir şairdir ve eserlerinde şiirlerine dair örneklere rastlanmaktadır.⁶

b. Eserleri

Sırrı Paşa, yoğun idari görevlerine ve kısa ömrüne rağmen pek çok farklı konuda eser yazmıştır. Bu eserlerin bir kısmı basılmış ve günümüze ulaşmış ancak bir kısmı sadece isim olarak kaynaklarda zikredilmiştir. Ulaşabildiğimiz eserleri şunlardır:

1. *Sırr-ı Kur'ân*: Râzî'nin *Mefâtîhu'l-ğayb* isimli tefsirinin; giriş, istiâze, besmele ve Fatıha sûresinin tercümesidir.
2. *Ahsenü'l-Kasas*: Yusuf suresinin tefsiridir.
3. *Sırr-ı Furkân*: Furkan suresinin tefsirine dairdir.
4. *Sırr-ı Meryem*: Giriş bölümünde "*İlmü't-Tefsîr*", "*Âdâb-ı Müfessirîn*" ve "*Tabakât-ı Müfessirîn*" başlıkları altında tefsir usulü konularına yer vermektedir. Meryem sûresinin 33. âyetinin tefsiri ile son bulmaktadır.
5. *Sırr-ı İnsân*: İnsan suresinin kısa tefsirini ihtiva eder.
6. *Sırr-ı Tenzîl*: Müellifin bu isimde iki adet eseri vardır. İlki *Ahsenü'l-kasas*, *Sırr-ı Furkân* ve *Sırr-ı İnsân* adlı tefsirlerinin muhtasarı olarak hazırlanmıştır. Diğeri ise sadece *Sırr-ı Furkân* tefsirinin muhtasarıdır.
7. *Rü'yet-i Bârî Hakkında Risâle*: Allah'ın görülüp görülemeyeceği konusunun işlendiği ve bu konudaki münakaşalara yer verildiği eseridir. 1296 tarihinde Rusçuk'ta basılmıştır.
8. *Şerh-i Akâid ve Hâşiyelerinin Tercümesi*: Ömer Nesefî'nin yazdığı akaid risâlesine Taftazani'nin yazdığı şerhin tercümesini ihtiva etmektedir.
9. *Nakdü'l-keâm fî akâidi'l-İslâm*: Şerh-i Akaid tercümesine bazı ilaveler yaparak oluşturduğu eseridir.
10. *Ârâü'l-milel*: Kelam tarihine dair olan eserde, sahâbeden itibaren ümmet içinde çıkan ihtilaflara yer verilmiştir.
11. *Rûh*: Ruhtan bahseden İsrâ suresi 85. âyetinin tefsirine dairdir.
12. *Nürü'l-Hüdâ li-men istehdâ*: Hıristiyan misyonerliğini eleştirdiği ve bunlara reddiye olarak yazdığı eseridir.
13. *Mektûbât-ı Sırrı Paşa*: Sırrı Paşa'nın valiliği sırasındaki resmi ve şahsi yazışmalarını ihtiva etmektedir.⁷
14. *Galatât*: Arapça kökenli olup Türkçe'de hatalı kullanılan bazı kelimeleri ele aldığı eseridir.
15. *Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn*: Sırr-ı Meryem adlı eserin mukaddimesidir. Konumuzu teşkil eden bu kısım ayrıca basılmıştır.
16. *Lek Dukakin*: Arnavutların ahlak ve adetlerini konu edinmektedir.

Bunların dışında kaynaklarda zikredilen ancak ulaşılamayan eserleri ise şunlardır:

17. *Numûne-i Adâlet*

⁶ Sırrı Paşa'nın şairliği ve şiirlerinden örnekler için bk. Baştuğ, İbrahim, *Son Asır Türk Şairleri*, Ankara 2002, IV, 2189-2195; Kurnaz, a.g.m, s. 139-160.

⁷ Bu eserde kaleme aldığı bazı makaleleriyle ilgili değerlendirmeler için bk. Yazıcı, Nesimi, "Sırrı Paşa ve Vilâyet Gazeteleri", *AÜİFD*, XXXVI (1997), s. 223-231.

18. *Mi'yâru'l-Makâl*
19. *Divañçe-i Sırrı*
20. *Giritli Şâirler*
21. *Sırr-ı İstivâ*⁸

2. SIRRI PAŞA'NIN TEFSİR YÖNTEMİ

Sırrı Paşa, müfessir olarak tanınmamasına rağmen, yazdığı sure tefsirleri ve tefsir usulüne dair ortaya koyduğu ilkelerle, Türkçe tefsir çalışmalarına katkıda bulunmuştur. Onun, ortaya koyduğu tefsir çalışmalarında ne gibi yöntemler uyguladığını ve tefsirlerinin öne çıkan yanlarını kısaca ifade etmeye çalışacağız. Makale boyutunda örneklere yer vermemiz mümkün olmadığından, eserlerindeki ilgili yerlere atıflarla işaret edilmiştir.

Her şeyden önce Sırrı Paşa'nın tefsire dair eserleri, her ne kadar rivayet yönü ağır basıyor olsa da yaptığı değerlendirmeler ve tercihler düşünüldüğünde, bir dirayet tefsiri örneğidir. En çok müracaat ettiği tefsirler, Beydâvî, Râzî ve Ebu's-Suûd Efendi'nin tefsirleridir. Ancak bunların dışında pek çok tefsirden de istifade ettiği anlaşılmaktadır.

Müellif eserlerinde, öncelikle ayetleri gruplara ayırmıştır. Belirlediği ayet grubunun metnini verdikten sonra "Hulâsa-i meâl-i münîfi" (Giritli, 1309: 11, 39, 71, 93, 107, 127), "Tercüme-i meâl-i münîfi" (Giritli, 1309a: I/146, 156, 186; 1311: 47, 52, 76, 86, 95, 109, 115, 124) veya "Hulâsa-i mazmûn-u münîfi" (Giritli, 1309a: I/66, 105) başlığı altında bu gruptaki ayetlerin manasını vermiş ve burada muhtemel farklı manalara işaret etmiştir. Daha sonra "Tefsir ve İzâh" başlığı altında rivayetlerle ve dirayet tefsirlerinden seçtiği yorumlarla ayetleri açıklamıştır. Zaman zaman kelime ve terkipler üzerinde detaylı olarak durmuş ve sonrasında da ayetlerden çıkan hüküm ve neticeleri ortaya koymuştur. Kur'an'ın icâz ve belâgât yönünü de dikkate alan müellif, açıklamalarında bu inceliklere vurgu yapmış ve görüşlerini bu açılardan temellendirmiştir (Giritli, 1307: I/34-39; 1309a: II/285-287; 1309b: 12, 16, 19, 40-41). Ahkâm ayetlerini yorumlarken fikhî konulardaki görüşlerini de ifade etmiştir (Giritli, 1307: I/136-138; 1309a: III/324).

Tefsire dair eserlerinde, kıraat farklılıkları üzerinde duran Sırrı Paşa, farklı okuyuş şekillerini verdikten sonra ortaya çıkan mana farklılıklarını tartışmış ve kendi tercihini belirtmiştir (Giritli, 1309a: I/67-68, III/22-23). Ayet ve surelerin birbiri ile bağlantıları da onun dikkate aldığı hususlardandır (Giritli, 1309b: 145 vd.; 1309a: I/8-9).

Sırrı Paşa'nın öne çıkan diğer bir yönü de gerektiğinde konu başlığı açarak, ayetin içeriğinde yer alan konu hakkında detaylı izahlar yapmasıdır (Giritli, 1307: II/306).

Tefsir yöntemlerinin en meşhuru olan, Kur'an'ın Kur'an'la tefsiri, Sırrı Paşa'nın en çok başvurduğu yöntemdir (Giritli, 1309b: 77; 1307: I/282; 1311: 129-132).

Kur'an'ın, hadis-i şeriflerle tefsiri de Sırrı Paşa'nın başvurduğu yöntemlerdendir (Giritli, 1309a: III/60-62; 1309b: 23, 28, 115, 116, 131, 138).

Kur'an'ın, sahabe ve Tâbiûn sözleriyle tefsir edilmesi yöntemine de Sırrı Paşa'nın eserlerinde oldukça sık rastlanmaktadır. Sahabeden İbn Abbas'ın görüşleri, Sırrı Paşa için ayrıca önem arz etmektedir (Giritli, 1307: I/234; 1309b: 1, 12, 29, 78-80, 115, 181, 183, 186).

⁸ Eserleri hakkında detaylı bilgi için bk. Sırrı Paşa, *Tabâkat ve Âdâb-ı Müfessirîn*, s. 29-30; Kurnaz, *a.g.m.*, s. 136-139; Kurnaz, *a.g.md.*, XXXVII, 127-129; Koçkuzu, *a.g.m.*, s. 197-199.

Aynı zamanda bir şair olan Sırrı Paşa'nın tefsirlerinde, zaman zaman şiirlerden örneklere de rastlamak mümkündür. Müellif, Arapça, Farsça ve Türkçe şiirleri, ayetlerin manasının daha iyi anlaşılması maksadıyla yeri geldikçe kullanmış, şairlerini de çoğunlukla zikretmiştir (Giritli, 1307: II/278-279, 290, 292, 306; 1309a: I, 21, 37, 141, 183, 204, II, 21, 25, 31, 47, 243, 372; III, 82, 190-191, 213, 225, 226).

Ayet ve surelerin inişinde rol oynayan sebab-i nüzûl rivayetlerini de yeri geldikçe kullanmıştır (Giritli, 1309b: 1, 8-10; 1307: I/163-170).

Sırrı Paşa'nın tefsirinde ön plana çıkan en önemli özellik kelâmî tartışmalara yer vermesidir. Tefsirinin genelinde müracaat ettiği Fahreddin Râzi ve Baydâvî gibi müfessirlerin etkisinde kaldığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla eserindeki kelâmî tartışmalarda Mu'tezile mezhebine eleştiriler ön plandadır. Cehennem'in ve Kur'an'ın mahluk olup olmadığı hususuyla ilgili tartışmalarda Ehl-i sünnetin görüşünü dillendirir (Giritli, 1309b: 73-74; 1309a: I/35-44).⁹

Sırrı Paşa'nın, eserlerinde kaynak verme konusunda titiz davranmaması bir eksiklik olarak görülebilir. Zira ayetlerin izahı noktasında kendi görüşünü temellendirmek üzere azımsanamayacak ölçüde rivayete yer vermesine rağmen, bu rivayetleri kaynak belirtmeden nakletmiştir. Peygamberden (s.a.s), sahabeden veya tâbiinden naklettiği rivayetlerde sadece birinci şahsın ismini, sonraki dönemlerde ise müellifin bazen de sadece eserin ismini zikretmekle yetinmiştir. Bir diğer eleştiri noktası da "bazı müfessirîn-i kirâm", "ekser müfessirîn", "tefâsîr-i sâire", "lûgat ehli şöyle dedi" veya "müellif-i kâmusun beyanına göre" gibi genel ifadeler kullanmasıdır. Yine eserleri Türkçe olmasına rağmen, zaman zaman kaynak kitaptan aldığı alıntının veya rivayetin orijinal metnini olduğu gibi eserine koyması ve tercüme etmemesi de bir eksiklik olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁰

Bütün bunlara rağmen, kısa hayatına ve yoğun idari görevlerine rağmen yirmiden fazla eser kaleme almış olması, onun ne kadar gayretli ve fedakâr bir ilim adamı olduğunu ortaya koymaktadır.

3. TABAKÂT VE ÂDÂB-I MÜFESSİRİN ADLI RİSÂLE'NİN TANITIMI VE DEĞERLENDİRİLMESİ

Sırrı Paşa'nın birçok kaynaktan istifade ederek Osmanlı Türkçesi ile kaleme aldığı tefsire dair eserlerinde, Kur'an'ın mesajlarını halka ulaştırma gayreti güttüğü anlaşılmaktadır. Aynı şekilde eserlerinde öne çıkan kelâmî tartışmaların da yine halk arasında oluşması muhtemel tereddütleri giderme amacına matuf olduğu düşünülebilir. Zira yeri geldiğinde ayetin içerdiği konuyla alakalı detaylı izahlar yapması ve şiirlere yer vermesi de bu bakış açısını desteklemektedir.

Sırrı Paşa'nın, çalışmamızın konusunu teşkil eden *Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn* isimli risâlesi, müellifin, Meryem suresinin tefsirini konu alan *Sırr-ı Meryem* adlı eserinin girişinde yer alan metindir. Bu metin, ilgili kitaptan ayrı olarak risâle halinde otuz sayfa olarak neşredilmiştir.¹¹ Risâlenin neşrini hazırlayan Mehmet Ali Aynî, esere bir takdim yazısı yazmış ve bu yazıda, *Sırr-ı Meryem* adlı eserin basımı gecikeceğinden, bu

⁹ Sırrı Paşa'nın kelâmî görüşleri ve bu konudaki değerlendirmeler için bkz. Koçkuzu, A. Halim, "Osmanlı'nın Son Döneminde Bir İlim ve Devlet Adamı, Giritli Sırrı Paşa", Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı, 14, Konya 2002, s. 204-208; Çakmak, Abdullah, *Girit'li Sırrı Paşa'nın Kelâmî Görüşleri*, (Yüksek Lisans), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2011, s.12 vd.

¹⁰ Sırrı Paşa'nın tefsirle ilgili eserlerinde kullandığı kaynaklar ve tefsir yöntemine dair benzer değerlendirmeler için bkz. Gülşen, Ekrem, "19. Yüzyılda Bir Osmanlı Valisi: Giritli Sırrı Paşa ve Tefsir Anlayışı", Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XII, Sayı: 22 (2010/2), s. 186.

¹¹ Çalışmamızda da esas aldığımız bu risâlenin künyesi şöyledir: Giritli, Sırrı Paşa, *Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn*, Dersaadet 1312.

kısımın ayrı bir risâle olarak basılmasını uygun gördüklerini ifade etmiştir. Ancak basımının geciktiği belirtilen eserin daha önceden basılmış olduğu anlaşılmaktadır.¹²

Risâlede, öncelikle "İlm-i Tefsir" adıyla bir başlık açılmış, bu başlık altında tefsir ilmi hakkında bilgilere ve tefsirin konusuna göre tarifine yer verilmiştir. Daha sonra "Tabakât-ı Müfessirîn" ismiyle bir başlık açılmış ve bu başlık altında da sahabe-i kiramdan itibaren müfessirler, beş tabaka halinde ele alınmış, müfessirlerin hayat hikâyeleri ile öne çıkan bazı özellikleri kısaca anlatılmıştır. Sonraki başlık ise "Âdâb-ı Müfessirîn" adını taşımaktadır. Bu başlık altında da müfessirin bilmesi gereken on beş ilim sayılmış ve bu ilimleri bilmeden tefsir yapmanın câiz olmadığı vurgulanmıştır. Daha sonra, tefsir edilebilirliği açısından Kur'an'ın kısımları ve dinin câiz görmediği tefsir çeşitleri üzerinde durulmuştur. Bu kısımda, sadece Allah tarafından bilinen, sadece Hz. Peygamber tarafından bilinen ve âlimler tarafından bilinebilen tefsir çeşitleri zikredilmiştir. Âlimler tarafından bilinebilen tefsir ise rivayet ve dirayet olarak iki kısım da değerlendirilmiştir. Son olarak ise câiz olmayan re'y tefsirinin neler olduğu üzerinde durulmuştur. Ayrıca eserin sonuna Mehmet Ali Ayni tarafından "Sâhib-i Eserin Terceme-i Halî" başlıklı bir de ilave yapılmış ve müellif Sırr-ı Paşa'nın hayat hikâyesi ile eserleri zikredilmiştir.

Çalışmamızda Sırrı Paşa'nın risâlesi, olduğu gibi latinize edilmiştir. Metin içerisinde, risâlenin Osmanlıca sayfa numaraları da gösterilmiştir. Metinde geçen bazı Arapça ifadelerin tercümeleri dipnotlarda gösterilmiş, tespit edilebilen kaynaklar zikredilmiştir. Ayrıca gerekli gördüğümüz yerlerde dipnot vermek suretiyle tarafımızdan bazı açıklamalar da yapılmıştır. Müellifin verdiği dipnotlarla karışmaması için bize ait olanlar parantez içerisinde verilmiştir.

4. TABAKÂT VE ÂDÂB-I MÜFESSİRİN ADLI RİSÂLENİN METNİ¹³ (Sayfa 3)

Sırrı Paşa merhumun metrukât-ı kalemiyyesinden olan (*Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn*), müşârun ileyhin sure-i Meryem aleyhâ es-salam için (*Sırr-ı Meryem*) ünvanı altında Türkçe keşide-i zertar-ı belağat eylediği bir tefsir-i şerife mukaddime makamında yazılmışsa da *Sırr-ı Meryem*'in tab'ı daha bir hayli zamana muhtaç olduğundan, bunun ondan tefrik ve ayrıca bir risâle şeklinde tab'ıyla merhumun müştakan-i âsâr-ı hâmesine ithaf olunması münasip görülmüştür.

Zeyl-i risâlede sahib-i eserin tercüme-i hali şeref-i iştimali de muhtasaran piraye-i sahife takdir edilmiştir.

Mehmet Ali Aynî
22 Nisan Sene 1312 Haydarpaşa

(Sayfa 4) **Bismillâhirrahmânirrahîm** **A- İLM-İ TEFSİR**

İlm-i Tefsir: Elfâz-ı Kur'aniyyenin keyfiyyet-i nutkundan, medlulât-ı lugaviyye ve istilâhiyyesinden,¹⁴ ahkâm-ı ifrâdiye ve terkîbiyesinden,¹⁵ hal-i terkibde elfâz-ı

¹² Giritli, Sırrı Paşa, *Sırr-ı Meryem*, Âmid Vilâyet Matbaası, 1311. Eserle ilgili değerlendirmeler için bk. Gülşen, a.g.m, s. 166-167.

¹³ Maârifî Umumiye Nezareti Celilesinin 29 Zilhicce sene 1313 ve 30 Nisan sene 1312 tarih ve 168 numaralı ruhsatnamesini haizdir. (Eserin künyesi: Giritli, Sırrı Paşa, *Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn*, Dersaadet 1312.)

¹⁴ Mesela salât gibi ki, ma'nay-ı lugaviyyesi duadır. Ma'nay-ı istilâhisi de efâl-i mahsûsa ve erkân-ı ma'lûmadan ibarettir.

¹⁵ Ahkâm-ı ifrâdiye, elfâz-ı Kur'aniyyenin cihât-i sarfiyye ve iştikâkiyesi, ahkâm-ı terkibiyye de cihât-i nahviyyesidir.

mezkûreye mahmul olan meâniy-i sâneviyyesinden,¹⁶ ma'rifet-i neshten, sebab-i nüzûlden, mübhem-i muvaddih kıssalardan bahs eyler.¹⁷

(Sayfa 5)

B- TABAKÂT-I MÜFESSİRİN

1. Tabaka

Sahâbe-i Güzîn: Hulefâ-i erbaa, İbn Mes'ud, İbn Abbas, Übeyy b. Ka'b, Zeyd b. Sâbit, Ebû Musa el-Eşârî, Abdullah b. Zübeyr, Enes b. Malik, Ebu Hureyre, Cabir b. Abdillâh, Abdullah b. Amr b. el-Âs (*ridvanullahi aleyhim ecmain*).

1. Ali b. Ebî Tâlib: Hulefâ-i erbaa içinde rivayet tefsiriyle en ziyade afakgîr-i iştihar olan Ali b. Ebî Tâlib *kerremallahü vecheh ve radiyallahü anh* hazretleridir. Diğer üçünden rivayet tefsiri cidden nâdir. Bunun sebebi de hulefâ-i selâse müşârun ileyhimin tekaddüm-ü vefatlarıdır. Ama Hz. İmam Ali'den nice zevât-ı sûtûde simât rivayet tefsiriyle ihrâz-ı destmaye-i saadet etmiştir. İbn Mes'ud'un (*radiyallahü anh*) tevatüryâb iştihar olan: "İnne'l-Kur'âne ünzile alâ seb'at'i ahrufin mâ minhâ harfun illâ ve lehü zahrûn ve batnûn ve inne (**Sayfa 6**) Aliyyen *radiyallahü Teâlâ anhü* indehü mine'z-zâhiri ve'l-bâtın"¹⁸ kelimâ, Cenâb-ı murteza hakkında bir şehâdet-i sâdıkadır.

2. İbn Mes'ud: bu zat-ı fedâil-i simatdan edilen rivâyât, Hz. İmam Ali'den menkul olan rivâyâtdan da ziyadedir. İbn Mes'ud (*radiyallahü anh*) (33) otuz üç sene-i hicriyesinde Medine-i Münevverede irtihâl-i dâr-i bekâ etmiştir.

3. Abdullah b. Abbâs: Tercümânü'l-Kur'an, Hibru'l-Ümme, Reisü'l-müfessirîn elkâb-ı sâmiyesiyle mümtaz sahâbe-i güzindir. *Radiyallahü anhüma*. 68 altmış sekiz sene-i hicriyesinde vefat edip Taifte defnolunmuştur. Sâhibu'l-Kur'an *sallallahü aleyhi ve selem efendimiz* hazretlerinin: "Allâhümme fekkihhü fi'd-dîn ve allimhü't-te'vil"¹⁹ duasına mazhariyetle ilm-i tefsirde müşâru bilbenân (parmak ucuyla gösterilen) olmuş, kendisinden rivayet edenlerin adedi hemen sayılamaz bir derece-i kesrete varmıştır.

Hibru müşârun ileyhten rivayet-i tefsir edenler içinde (143) yüz kırk üçte vefat eden Ali b. Ebî Talhâ el-Hâşimî'nin (**Sayfa 7**) tariki, ahsen-i turuk olup, İmam Buhârî dahi Sahih'inde ona mutemid olmuştur.

Hibru müşârun ileyhe müntehi olan turuk-u ceyyideden birisi de (120) yüz yirmi senesinde vefat eden Kays b. Müslim el-Küfî'nin Atâ b. es-Sâib'den olan rivayetinin tarikidir.

Sâhib-i siyer İbn İshak'ın tariki de o turuk-u ceyyidedendir.

En bayağıları (146) yüz kırk altıda vefat eden Kelbî'nin tarikidir. Kelbî'nin ismi Muhammed b. es-Sâib'dir. (150) Yüz ellide vefat eden Mukâtil b. Süleyman b. Bişr el-Ezdi'nin tariki de onun gibidir. Şu kadar var ki Mukâtil'in rivayetindeki mezâhib-i redîe, onda mevcut olmamak hasebiyle Kelbî'nin tariki buna müracعتtir. (102) Yüz

¹⁶ İlm-i meâniye nispetle, (meâniy-i sâneviyye) mütekellim kelimasında ta'rif, tenkir, takdim, te'hir gibi bir takım husûsiyyatı irat etmeye dâi olan itirazdan ibarettir. Nitekim (meâniy-i evvel) de bu hususiyatla beraber asıl manadan ibarettir. İlm-i beyana nispetle (meâni-i sâneviyye), meâniy-i mecâziye ve kinâiye demektir. Nitekim (Meâniy-i evvel) de muktezây-ı hale riayetiyle beraber medlûlâtı mutâbıkıyye demektir.

¹⁷ (Müellifin yaptığı bu tanım bütün olarak düşünüldüğünde, tefsir ilminin; Kur'an lafızlarının söylenişine ilgili olan kıraat ilmini, lafızların sözlük ve ıstılah anlamlarıyla köklerini inceleyen sarf ve ıstılah ilmini, lafızların cümle içinde kazandıkları manaları inceleyen nahiv ilmini, lafızların cümle içindeki takdim-tehir hakikat-mecaz gibi anlamlarını içeren meâni ve beyan ilimlerini, nâsih-mensuh ve sebab-i nüzûl ilimlerini içerdiği ortaya çıkmaktadır. Müellif, son kısımda müfessirde bulunması gereken ilimleri de bu doğrultuda sıralamıştır.)

¹⁸ Abdullah bin Mes'ud: "Şüphesiz ki Kur'an yedi harf üzere nazil olmuştur. Her harfin bir zahiri ve bir de batını vardır. Kur'an'ın zahir ve batın ilmi ise Ali'de vardır." (Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh, *Hilyetü'l-evliyâ ve Tabakâtü'l-esfiyâ*, Mısır, th. I, 65.)

¹⁹ ("Allah'im! onu dine fakih kıl ve ona te'vili öğret." Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Beyrut 1313, I, 214.)

ikide vefat eden Dahhâk b. Müzâhim el-Küfî ise Hz. İbn Abbâs'ın şeref-i mülâkâtına nail olamadığından, bununla hibru müşârun ileyhın arasında tarik-i rivâyet münkatı'dır.

4. Übeyy b. Ka'b: Alâ ihtilaf (20) yirmi tarihinde irtihâl-i dâr-ı bekâ eden (**Sayfa 8**) Übeyy b. Ka'b (*radiyallahü anh*) hazretlerinden bir nüsha-i kebire menkuldür ki onu Ebû Ca'fer er-Râzî, Rabi' b. Enes o da Ebû Âliye vasıtasıyla sahâbi müşârun ileyhten rivâyet etmiştir. İşte bu, bir isnâd-ı sahihtir. Sahâbi müşârun ileyh, ahd-i hümayun hazreti risâletpenahide Kur'an-ı Azimu'ş-Şânı cem eyleyen dört zât-ı huçeste sıfatın birisidir. Akrau's-sahâbe ve seyyidü'l-Kurrâ idi.

5. Enes b. Mâlik: (91) Doksan bir de Basra'da vefat etmiştir. (*radiyallahü anh*)

6. Ebû Hureyre Abdurrahman b. Sahr: Alâ hilaf (57) elli yedide Medine-i Münevvere'de irtihal-i dâr-i bekâ etmiştir. (*radiyallahü anh*)

7. Abdullah b. Ömer b. el-Hattâb: (73) Yetmiş üç sene-i hicriyesinde Mekke-i Müşerreffe'de vefat etmiştir. (*radiyallahü anhüma*)

(**Sayfa 9**)

8. Câbir b. Abdillâh el-Ensârî: (74) Yetmiş dördte Medine-i Münevvere'de vefat etmiştir. (*radiyallahü anh*).

9. Abdullah b. Amr b. el-Âs es-Sehmî: (63) Altmış üç tarihinde vefat etmiştir. Ahir-i ahd-i sahâbede emr-i ilmi kendilerinde istikrar eyleyen abâdile-i erbaadan biridir. (*radiyallahü anh*).

10. Zeyd b. Sâbit el-Ensârî: (45) Kırk beşte vefat etmiştir. Kâtibü'n-Nebi idi. (*radiyallahü anh*).

Bu zevât-ı sûtüde simât, her ne kadar müfessirin sahâbeden ma'dud iseler de kendilerinden menkul olan rivâyet-i tefsir şeyün yesirdir.

2. Tabaka Tâbiin

Ashâb-ı İbn Abbas

1. Mücâhid b. Cebr el-Mekkî: Ecille-i müfessirîn-i Tâbiindendir. (**Sayfa 10**) Gayetle zâhit âbid bir zât-ı sûtüde simât idi. Zaman-ı hilafet-i Cenâb-ı Fâruk'ta ve hicret-i nebeviyyenin yirmi birinci sal-ı hilalinde (içinde bulunulan yıl) Mekke-i Mükerrreme'de dünyaya gelmiş ve (103) yüz üç sene-i hicriyesinde yine orada vefat etmiştir. Künyesi Ebu'l-Haccâc. Pederinin ismi de sığa-i taşğir ile Cübeyr'dir de denildi. Mûmâ ileyhın : "Kur'an'ı İbn Abbas hazretlerine otuz kere arz etmişimdir."²⁰ dediği mervidir. İmam Şafii, İmam Buhârî, müfessir müşârun ileyhın tefsirine itimad buyurmuşlardır. (*Rahimehullah*)

2. Saîd b. Cübeyr: Zühd ve ibadetle şöhre tiş'âr olan a'lâm-ı ruvâtın biridir. (94) doksan dört yahut (95) doksan beşte onu Haccâc-ı zalim şehit etmiştir. Haccâc ile kıssası meşhurdur. (*Rahimehullah*)

3. İkrime: Bu isim, Hamâme manasına olan İkrime'den menkuldür. Mûmâ ileyh, İkrime b. Abdullah el-Berîrî, İbn Abbas hazretlerinin azatlısı ve ilm-i tefsir ve hadiste muktedâ bih olan eimmeden ve fukahây-ı Medine'den birisidir. (105) Yüz beşte yahut (107) yüz yedi'de Mekke-i Mükerrreme'de vefat etmiştir. (*Rahimehullah*)

²⁰ (İbn Sâ'd, Ebû Abdullah Muhammed el- Hâşimî, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, thk. İhsan Abbas, Dâr-u Sâdır, Beyrut, 1968, V, 466.)

4. Tâvûs b. Keysân el-Yemânî: Künyesi Ebû Abdurrahman el-Hımyerî, asıl ismi (Zekvân) dır. 'Tâvûs', lakabıdır da denildi. Fakih, fâzıl bir zât idi. (106) Yüz altı senesinde kezâlik Mekke-i Müşerrefe'de vefat etmiştir. (*Rahimehullah*)

5. Atâ b. Ebî Rabâh el-Mekkî: Sikât-ı fukahâdan olup lâkin (**Sayfa 11**) kesîru'l-irsâl idi. Yani rivayet-i hadis ederken sair muhaddisinin de'b-i şerifleri (değerli adetleri) üzere: "Haddesenâ fülân an Rasûlillâh..." demeyip hazf-ı isnad ile yalnız "Kâle Rasûlullâh.." derdi. (114) Yüz on dört'te vefat etmiştir. (*Rahimehullah*)

Ashâb-ı İbn Mes'ûd

1. Alkame b. Kays: Kütüb-ü tefâsir ve ehâdiste (Alkame) mutlak olarak zikrolunduğunda maksud bu zattır ki meşâhir-i ulemâ-i tâbiinden âti-tercüme İbrâhim en-Nehâî'nin validesinin amcası Alkame b. Kays b. Abdullah en-Nehâî'dir. "Ebû sebîl" diye künyelenirdi. Asla evladı olmamıştır. Ulemay-ı a'lâm, mûmâ ileyhın celâlet-i şanında müttefikü'l-kelamdır. Şeklen İbn Mes'ûd hazretlerine ziyade benzerdi. Tarih-i vefatı muhtelefun fihdir. (62) Altmış ikide, (70) yetmişte, (102) yüz iki'de diyenler vardır. (*Rahimehullah*)

Alkame b. Vakkâs el-Leysî ise, ashâb-ı kiramdan olup ahd-i hümayun-u nebevide doğmuş ve Hendek gazasında hazır bulunup Abdülmelik b. Mervan'ın eyyâm-ı saltanatında Medine-i Münevvere'de irtihal-i dâr-i bekâ etmiştir. (*radiyallahü anh*)

2. Esved b. Yezîd en-Nehâî: Âbid-i meşhurdur. Her iki gecede bir Kur'an'ı hatim ederdi. (74) Yetmiş dört yahut (75) yetmiş beş salında vefat etmiştir. (*Rahimehullah*)

3. İbrâhim en-Nehâî: İbrâhim b. Yezîd b. Kays b. el-Esved (**Sayfa 12**) b. Amr b. Rabiâtü'n-Nehâî el-Küfî'dir. Asrında riyâset-i ilmiyeyi ihrâz etmiş, fâzıl, zâhid bir zât idi. Ümmü'l-Mü'minin Hz. Âişe'yi (*radiyallahü anhâ*) görmek şerefine nail olmuştur. (95) doksan beş yahut (96) doksan altı tarihinde vefat etmiştir. (*Rahimehullah*)

4. Şa'bi: Ebû Amr Âmir b. Şurâhil, yahut İbn Abdillâh b. Şurâhil'dir. Küfe'li bir Tâbiy-i celilî's-şandır. Pek çok sahâbe-i kiramdan rivayet-i hadis etmiştir. Hatta beş yüz kadar sahâbe-i güzinin şeref-i mülakatına nail olduğu kendisinden mervidir. Hz. Osman'ın (*radiyallahü anh*) hilafetinin altıncı senesinde idi ki zinetsâz bezm-i vücûd olmuş ve sinn-i şerifleri sekseni mütecevaz olduğu halde (103) veya (104) veya (105) yahut (106) senesinde vefat etmiştir. Tabii biraz mizaha mail imiş. (*Rahimehullah*)

Ashâb-ı Zeyd b. Eslem²¹

1. Abdurrahman b. Yezid b. Kays: Esvedü'l-Küfî en-Nehâî'nin biraderidir. (83) seksen üç senesinde Cemâcim nâm mahallede vefat etmiştir. (*Rahimehullah*)

2. Mâlik b. Enes: Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî, imamü dâru'l-hicredir. Sahibu'l-mezhebi'l-celildir. Kendisi Tâbiinden mi yoksa Tebe-i Tâbiinden mi? burası ihtilâfıdır. (93) Doksan üçte doğmuş, (86) seksen altı yaşında olduğu halde (189) yüz seksen dokuz Rabiulevvelinde vefat etmiştir. Ceddi (**Sayfa 13**) Ebû Âmir'in şerefi sohbetine nail olan bahtiyardan mı değil mi? Burası da ihtilâfıdır. (Asbahî) mülûk-ü Yemen'den (Zî Asbah)'a mensub demektir ki imam-ı müşârun ileyhın ecdadından birisidir. (*Rahimehullah*)

3. Hasan Basrî: Hasan b. Ebi'l-Hasan el-Basrî ecille-i Tâbiinden bir imam-ı hümamdır ki zühdde, ilimde, izhâr-ı hakta haiz olduğu mertebe-i âliye beyandan

²¹ (Bu zatın ismi, eserde sehven Zeyd b. Eslem yerine Zeyd b. Müslim şeklinde yazılmıştır. Zeyd b. Eslem, Tâbiin döneminin önde gelen âlimlerindendir. Hz. Ömer'in âzatlısı Eslem'in oğlu olup Medine tefsir ekolünün öncülerindendir. Detaylı bilgi için bkz. Kesler, Muhammed Fatih, "Zeyd b. Eslem", *DİA*, İstanbul, 2013, XLIV, 318-319.)

müstağnidir. Otuz sene kadar kendisinde asla gülmek vâki olmamış ve bu müddet zarfında mahall-i tâatden harice çıkmamıştır. Sahabe-i kiramdan pek çok zevâtın şeref-i mülakatına nail olmuş ve kendisinden hayli ehâdis-i şerife rivâyet olunmuştur. İlm-i tefsir ve hadiste (Hasen) ismi mutlak olarak zikrolunduğunda Maksud, sahib-i tercüme Hasan Basrî hazretleridir. Müşârun ileyhın celalet-i şanı müttefekun aleyhtir. Hz. Fârûk'un irtihalinden iki sene evvel zîb-i kehvâre-i vücûd ve (88) seksen sekiz yaşında iken (116) yüz on altı senesinde Basra'da âzim-i dâri'l-hulûd olmuştur. (Rahimehullah)

4. Atâ b. Ebî Seleme: Atâ b. Ebî Müslim Ebû Osmân el-Horasânî'dir. Pederinin ismi Meysere yahut Abdullah imiş. İrsâl ve tedlis²² ile ma'ruf bir imâm-ı sadûktur.²³ (136) Yüz otuz altıda vefat etmiştir. (Rahimehullah)

(Sayfa 14)

5. Muhammed b. Ka'b el-Kurazî: Muhammed b. Ka'b b. Selîm el-Kurazî²⁴ eimme-i a'lâmdan biri olup zaman-ı hayat-ı Nebi'de *aleyhi ekmelü't-tahiyyât* doğmuş ve (98) doksan sekiz yaşında olduğu halde (117) yüz on yedi senesi Medine-i Tâhirede irtihal-i dâr-i bekâ etmiştir. (Rahimehullah)

6. Ebu'l-Âliye Rufey' b. Mihrân er-Rabâhî: Hilâfet-i Sıddîk'ta (*radiyallahü anh*) izhâr-ı İslam etmiş Tâbiî-yi meşhurdur. Şeyhayn, kendisinden rivâyet-i hadis etmişlerdir. Mûmâ ileyhın bir tefsiri vardır. (90) Doksan tarihinde vefat eylemiştir. (Rahimehullah)

7. Dahhâk b. Müzâhim: Ahâli-i Horasan'dan ve Tâbiindendir. Ebû Hureyre'den ve İbn Abbas'tan (*radiyallahü anhüm*) rivâyet-i hadis etmiştir. Mûmâ ileyhi bazıları tad'îf etmişlerse de Ahmed ve İbn Maîn tevsik eylemişlerdir. (150) Yüz elli'de vefat etmiştir. Ve kîle gayr-u zâlik.²⁵ (Rahimehullah)

8. Atiyye b. Saîd el-Üfi: İbn Cünâde el-Üfi el-Cedelî el-Kûfi. Künyesi Ebu'l-Hasan'dır. Sadûk ise de pek çok da hata edermiş. Şii idi. Müdellis idi.²⁶ (111) Yüz on bir'de vefat etmiştir. (Rahimehullah)

9. Katâde b. Diâme es-Sedûsi: İbn Diâme ebu'l-Hattâb (**Sayfa 15**) es-Sedûsi el-A'mâ el-Hâfiz el-Müfessir. (117) Yüz on yedide vefat etmiştir. (Rahimehullah)

10. Rabî' b. Enes: Ebû Hâtim el-Bekrî el-Basrî et-Tâbiî. Sadûk ise de İbn Hacer'in dediğine göre evhâmı galip imiş. (139) Yüz otuz dokuzda vefat etmiştir. (Rahimehullah)

11. Süddî: İsmâil b. Abdirrahmân b. Kerîme. Muhaddis-i meşhurdur. Eş-Şemni dedi ki: "Süddî, Kûfe ahalisinden ve Tâbiünden bir müfessir-i sadûktur. Şu kadar var ki teşeyyu' ile müttehemdir." İbn Hibbân onu tevsik, Ebû Hâtim de bilaks tad'îf etmiştir. Vefatı (127) yüz yirmi yedidir. Süddî Medine'de kâin (Süd) nam mahale nispet edilmiştir. (Rahimehullah)

²² Hadiste tedlis iki kısımdır: Birincisi tedlisü'l-isnâddır. Bu, râvinin, karşılaştığı ancak kendisini dinlemediği kişiden veya muasırı olan ancak karşılaşmadığı bir kimseden, karşılaştığını ve onu dinlediğini sanarak rivayette bulunmasıdır. İkincisi tedlisü's-şüyûhtur. Bu, râvinin dinlediği hocasını bilinen adı dışında başka bir isim veya künye ile zikretmesidir. (İbnü's- Salah eş-Şehrezûri, *Ma'rifetü envâ-i ulûmi'l-hadis (Mukaddime)*, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrût 2002, s. 156-157.)

²³ (İrsâl ve tedlis türünden hatalarının olmasına karşın, sadûk olarak anıldığını söylemiştir. Sadûk, râvinin genel manada güvenilir olduğunu ifade eden terimdir. Hadis alimleri arasında, bu durumda olan râvi hakkında farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Bkz. Yücel, Ahmet, "Sadûk", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 431.)

²⁴ Kurazî: Yahûdi kabilesi Kureyza'ya nisbet edilir.

²⁵ (Vefatıyla ilgili farklı tarihler de zikredilmiştir.)

²⁶ Tedlisin manası Atâ b. Ebî Seleme'nin terceme-i halinin zeylinde beyan edilmiştir. Oraya müracaat edilsin.

3. Tabaka

Bu tabakadaki müfessirîn, akvâl-i sahâbe ve tâbiîni cem' edenlerdir

1. Süfyân b. Uyeyne: (Uyeyne), göz manasına olan (ayn)'ın tasğirinden menkul alemdir. Büyük pederinin ismi İmrân'dır. Küfe'lidir. Tebe-i Tâbiünden ve eimme-i a'lâmdan bir fâzıl zât idi. Kendisi pek çoklarından rivâyet ettiği gibi kendisinden de rivâyet edenler çoktur. "Ve harraca lehu ashabu'l-kütübî's-sitte"²⁷ Mekke-i Mükerreme'de sâkin olurdu. Mevlidi (107) yüz yedi senesi olup, vefatı (197) yüz doksan yedidir. A'var (bir gözü kör) idi. (Rahimehullah)

(Sayfa 16)

2. Vekî' b. el-Cerrâh: "Ve hüve Vekî' b. el-Cerrâh b. Melih b. Abdi'l-Hâfiz es-sika". (129) Yüz yirmi dokuzda doğmuş ve (176) yüz yetmiş altı yahut (177) yüz yetmiş yedi senesinde vefat etmiştir. (Rahimehullah)

3. Şu'be b. el-Haccâc: "Hüve İbnü'l-Haccâc b. el-Verdî el-Ezdî el-Vâsıtî el-Basrî el-Hâfiz." Bu zât celilü'l-kadr İbnü'l-Cevzî'nin dediği gibi ilm-i hadiste emîrül-mü'minindir. Süfyân es-Sevrî hazretleri dahi bu lakab-ı sâmiyi alan a'lâmu ulemây-ı tâbiindir. (160) Yüz atmış tarihinde vefat etmiştir. (Rahimehullah)

4. Yezîd b. Hârûn: "Hüve Yezîd b. Hârûn b. Zâdân es-Sülemî". Sikât-ı ruvâtan mütkın, âbid bir kimse idi. Sene-i doksana mütekârib olduğu halde (206) iki yüz altı senesinde vefat etmiştir. (Rahimehullah)

5. Abdürrezzâk: "Hüve İbnü'l-Hemmâm b. Nâfi' el-Yemânî es-Sanânî." Şüyüh-u İmam Buhârî'dendir. Ma'mer şöyle dedi: "Hüve Hâfizun, Halikun en yudrabe ileyhi ekbâdü'l-İbili"²⁸ Buhârî Tarih-i Kebir'inde şöyle dedi: "Fe mâ haddese bihi min kitâbihi fehüve esahhun."²⁹ (211) İki yüz on bir de vefat etmiştir. (Rahimehullah)

6. Âdem b. Ebî İyâs: Ebü İyâs'ın ismi Abdurrahman'dır. Aslı Horasan'dan olup menşei Bağdat'tır. Orada şuyühundan ahz-ı ilim ettikten sonra Küfe'ye, Hicaz'a, Mısır'a, Şam'a rihlet ve ahıran mütevattın olduğu Askalan'da (220) ikiyüz yirmi senesinde (Sayfa 17) irtihâl-i dâr-ı âhiret etmiştir. Hıyâr-ı ibâdullahtan, mevsûk, me'mûn, müteabbid bir zât-ı büzürkvâr kerîmü'l-ahlâk idi. Verrâk (kağıtçı) idi. Hin-i vefatında sinn-i şerifleri (88) seksen sekize reside idi. (Rahimehullah)

7. İshâk b. Râheveyh: "Hüve Ebü Ya'kûb el-Mervezî, el-imâmü'z-zâhid, es-sika el-müctehid." Bu dahî İbn Hanbel'in dediği gibi ilm-i hadiste emîrül-mü'minindir. Şarkta ihyây-ı sünnete müvaffak olan ehad-i a'lâm-ı kâmilindir. Bir mesele, mesmû' olmamıştır ki onu hıfz etmesin. Bir şeyi hıfz etmemiştir ki onu unutsun. (Râheveyh), pederi İbrâhim b. Mahled et-Temîmî el-Hanzalî'nin lakabıdır. Râh, Mekke'de tevellüd etmiş bulunduğu, (râh) Fârisîce yol demek olduğuna binaen onunla telkib edilmiştir. (238) İki yüz otuz sekizde Nişâbur'da vefat etmiştir. (Rahimehullah)

8. Rûh b. İbâde: "Hüve Rûh b. İbâde b. el-alâ b. Hisân b. Amr el-Basrî." Kesîru'l-hadîs idi. Sünen ve ahkâm ve tefsirde kütüb-ü müfide tasnif etmiştir. Eimme-i sikâtan idi. (205) İki yüz beşte irtihal etmiştir. (Rahimehullah)

9. Abd b. Humeyd: "Hüve İbnü'n-Nasr el-Leysî bi ğayri izâfetin ilâ ismin min esmâillahi Teâlâ ve kile ismühü abdu'l-Humeyd." Künyesi Ebü Muhammed'dir. (ve bihi cezeme İbn Hibbân ve ğayruhü) sikâtan ve huffâz-ı hadisten, sahibü't- tefsir bir imâm-ı vâcibu't-tevkîrdir. (249) İkiyüz kırk dokuzda vefat etmiştir. (Rahimehullah)

²⁷ (Kütüb-ü sitte müellifleri ondan hadis rivayet etmişlerdir.)

²⁸ خلیق ان یضرب الیه اکباد الابل "İlim talebi için çok yolculuk yapardı" manasına bir Arap atasözü. Bkz. İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî, *Lisânü'l-Arab*, Dâru Sâdır, Beyrut th, III, 374.)

²⁹ (Onun kitabından rivayet edilen her şey esahıtır/en sahihtir. Buhârî, Muhammed b. İsmail, *et-Târîhu'l-Kebîr*, Dâiratü'l-meârifî'l-Osmâniyye, Haydarâbad, th, VI, 130.)

(Sayfa 18)

10. Ebûbekir b. Ebî Şeybe: "Hüve Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe el-Absî."³⁰ Ehl-i asrının ahfazı idi. "ehrace lehu eimmeti's-sitte."³¹ (235) İki yüz otuz beş senesinde vefat etmiştir. *Rahimehullah*)

4. Tabaka

Keşfü'z-Zünûn sahibi, bu tabakada Abdürrezzâk namında bir zâtın ismini zikretmişse de yanımızdaki kütüb-i tercümede bâlâda (yukarıda) beyan olunan (Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' el-Yemânî es-San'ânî)'den mâadâsının tercümesine tesadüf olunamamıştır.

1. Ali b. Ebî Talhâ: "Hüve Ali b. Ebî Talhâ Sâlim Mevlâ beni'l-Abbâs." Hıms beldesinde sakin olup İbn Abbâs hazretlerinden irsâl-i hadis eylerdi ise de onu görmemiştir. (243) İki yüz kırk üç salında vefat etmiştir. *(Rahimehullah)*

2. İbn Cerîr: "Hüve Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî." Tefsîr-i Kebîr ve Târih-i şehir sahibi olan zât, fedâil-i simâttır. Musannefâtı, vüs'at-ı ilmîne, gazârat-ı fadline delalet eder. Eimme-i müctehidinden **(Sayfa 19)** idi. Kimseyi taklid etmemiştir. (224) İki yüz yirmi dörtte Âmil'de doğmuş, (310) üç yüz on senesi Şevvalinin yirmi altıncı sebt günü âhir-i nehârda Bağdat'ta vefat etmiştir. *(Rahimehullah)*

3. İbn Ebî Hâtîm: "Hüve Ebû Muhammed Abdurrahman b. Ebî Hâtîm er-Râzî."³² Bu da sahib-i tefsir ve tarihtir. (327) Üç yüz yirmi yedi sene-i hicriyesinde vefat etmiştir. *(Rahimehullah)*

4. İbn Mâce: Mâce, sâhibü's-sünen Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni'nin lakabıdır. Ceddi değildir (kezâ fi'l-Kâmûs). Bazıları da dedi ki Mâce, validesinin ismi olup mûmâ ileyh ona nispet edilmiştir. Nitekim Ebûbekir b. Nukta, İsmâil b. Uleyye dahî valideleri Nukta ve Uleyye'ye nispet edilmişlerdir. Sâhib-i tercüme İbn Mâce, (Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni'dir ki hâfız-ı ehâdis-i Nebeviyyeden bir zat-ı büzürkvâr (şanı büyük) idi. Celâlet-i şânına bu kâfidir ki bazı eimme-i hadis, müşârun ileyhi ashâb-ı kütüb-i sitteden İmâm-ı Mâlik hazretlerine bedel olarak zikretmişlerdir. Bu suretle müşârun ileyhın (Sünen) ile müsemmâ olan kitabı, İmâm Mâlik'in (Muvattâ) nâm kitabına bedel olmuş olur. (209) İki yüz dokuz senesinde mütevellid olup (273) iki yüz yetmiş üç senesi Ramazanının **(Sayfa 20)** hitâmına üç gün kalarak rûz-u düşenbede vefat etmiş ve rûz-u seşenbede defnedilmiştir. Hîn-i irtihalinde (64) altmış dört yaşında idi. *(Rahimehullah)*

5. Hâkim: "Hüve Ebû Abdullah b. Muhammed b. el-Biyya' " Mûmâ ileyh metnen ve isnâden, cerhan ve ta'dilen cemî'i ehâdis-şerifeyi ihâtâsı cihetiyle Hâkim namını almıştır. "Ve hüve eazzü min muhhi'l-beüdi ve beydî'z-zerri."³³ (378) Üç yüz yetmiş sekizde irtihâl-i dâr-i bekâ etmiştir. *(Rahimehullah)*

6. İbn Merdüveyh: "Hüve Ahmed b. Mûsâ Ebu'l-Abbâs." Buna Merdüveyh Mervezî denir. (235) İki yüz otuz beşte vefat etmiştir. *(Rahimehullah)*

³⁰ el-Absî, Gatafân kabilesine bağlı bir soy olan Abs'a nispet edilir.

³¹ (Kütüb-ü sitte müellifleri ondan hadis rivayet etmişlerdir.)

³² Hâtîm ve Râzî Rey şehrine nispet edilir. Rey, Kum ve Cibâl arasında, Deylem bölgesinin önemli şehirlerindedir. Râzî'nin sonundaki zê harfi ise, Merv şehrine nispet yapılırken Mervezî dendiği ve sonuna zê ilave edildiği gibi, zâiddir.

³³ (هو اعز من مخ البعوض و بيض الذر): "Nadir görülen ve nadir bulunan kimse" manasına kullanılan bir Arap atasözü. Şirbîni, Şemseddin Muhammed el-Hatîb, *es-Sirâcü'l-Münîr*, Matbaatü Bolak, Kâhire 1285, I, 40.)

7. İbn Hibbân: "Hüve Ebû Hâtim Ahmed b. Hibbân el-Büstî." Karn-ı râbi-i hicrî muhaddisîn-i kiramdan müsned sahibi, hâfız, meşhurdur. (354) Üç yüz elli dört salında irtihal etmiştir.³⁴ (*Rahimehullah*)

(Sayfa 21)

8. İbnü'l-Münzir: "Hüve İbrâhim b. el-Münzir b. Abdillâh b. el-Muğire b. Abdillâh b. Hâlid b. Hizâm b. Huveylid el-Medenî" Şüyüh-u İmam Buhârî'dendir. (235) İki yüz otuz beş yahut (236) iki yüz otuz altı senesinde Medine-i Münevvere'de vefat etmiştir. (*Rahimehullah*)

5. Tabaka

1. Ebû İshâk ez-Zeccâc: "Hüve Ebû İshâk İbrâhim b. Muhammed" Şeyhu'l-Arabiyye, edebde imam, tesânîf-i celile sahibi bir fâdil-ı hümâmdır. Tefsiri meşhurdur. (80) Seksen yaşında iken (311) üç yüz on bir sal-ı hicriyesinde Bağdat'ta âzim-i dari'l-cinân olmuştur. (*Rahimehullah*)

2. Ebû Ali el-Fârisî: "Hüve el-Hasen b. Ahmed" Meşâhir-i nuhâttandır. (288) İki yüz seksen sekiz'de Nisâ'da doğmuş, (307) üç yüz yedi'de Bağdat'a dâhil olmuştur. Bir müddet orada kıraat ve tahsil ile iştigâl eyledikten sonra devr-i bilâd ederek Halep'e gidip bir müddet Seyfü'd-Devle b. Hamedân yanında kalmış ve işte şu esnada şâir, meşhur Ebu't-Tayyib Ahmed el-Mütenebbî ile görüşmüştür. Oradan da Fars'a gidip Aduddevle b. Büveyh'e bi'l-intisâb ilm-nahivden *İzâh* ve ilm-i sarftan *Tekmile* nam kitapları müşârun ileyh Aduddevle nâmına telif etmiştir. Ba'de zâlike Bağdat'a avdetle orada terk-i dağdağa-i kıl ve kâl ile âzim-i dâri'l-karâr olmuştur. (*Rahimehullah*)

(Sayfa 22)

3. Mekkî b. Ebî Tâlib: "Hüve Ebû Muhammed b. Ebî Talib, şeyhu's-süfiyye ve ehli's-sünne" Tefsirde ve ulûm-u sâirede mütebahhir, ma'mûru'l-bâtin ve'z-zâhir bir allâme-i kesiru'l-meâsir idi. Büyük bir tefsiri vardır. *Kitâbü'l-Kût'u* bir kitab-ı celildir. (437) Dört yüz otuz yedi'de Kurtuba'da vefat etmiştir. (*Rahimehullah*)

4. Ebu'l-Abbâs el-Mehdevî: *Keşfü'z-Zünûn*'da bu zatın da nâmı, müfessirinin tabaka-i hâmisesinde mukayyed ise de yanımızdaki kütüb-i tercümede, tercüme-i haline tesadûf olunamamıştır. (*Rahimehullah*)

5. Ebûbekir en-Nakkâş: "Hüve Ebû Bekir Muhammed b. el-Hasan b. Ahmed el-Mevsîlî el-Bağdâdî el-Mukrî el-Müfessir" Bunun için, Mağribîdir diyen de vardır. (351) Üç yüz elli bir'de vefat etmiştir. (*Rahimehullah*)

(Ruviye an Ebî Müslim el-Keccî ve men hüve fi tabakatihî ve tefsirihî leyse fihî şifaün li's-sudur. Ve'l-ğâlibu aleyhi'l-kasasu illâ enne Ömer ed-Dânî esnâ aleyh)³⁵

6. Ebû Ca'fer en-Nahhâs: "Hüve Ahmed b. Muhammed el-Murâdî" Meşâhir-i Üdebâ ve Ulemâdandır. Mısır'da tevellüt etmiş sonra Bağdat'a vesair bilâda rihlet ederek; Ahfeş, Zeccâc, İbnü'l-Enbârî, Niftaveyh gibi ekâbir-i Ulemâ ve Üdebâdan ahz-ı ilim ile mütebahhir olmuştur. Ba'de'l-ikmâl ve'l-istikmâl, Mısır'a avdetle orada (338) üç yüz otuz sekiz senesinde ahirete intikal etmiştir. Tesânîf-i müfidesi vardır. Tefsiru'l-

³⁴ Büstî: Afkanistan'ın Kâbil mülhakâtından Herat ile Gazne arasında eşcârı, enhârı çok olan Büst nam beldeye nispettir.

³⁵ (Ebû Müslim el-Keccî ve onun dönemindeki bazı kimselerden, Ebûbekir en-Nakkâş'ın tefsirinde sadra şifa bir bilginin olmadığı, çoğunlukla kıssalardan oluştuğu rivayet edilmiştir. Onun eserini öven sadece Ömer ed-Dânî olmuştur.)

Kur'ân, Kitâbü i'râbi'l-Kur'ân, Kitâbü'l-Meânî ve Tabakâtü's-Şuarâ o cümledendir. (Rahimehullah)³⁶

(Sayfa 23)

C- ÂDÂB-I MÜFESSİRİN

Müfessirin, âtiyyü'z-zikr on beş ilmi, alâ vechi'l-itkân câmi' olması lazım gelir. Bu ilimlere kemaliyle intisabı olmayana göre tefsir-i Kur'ân'a tesaddî şeran câiz değildir:

1. Lügat
2. Nahiv
3. Tasrîf
4. İştikâk
5. Meânî
6. Beyân
7. Bedî'
8. Kırâat
9. Usûl-ü Dîn
10. Usûl-ü Fıkh
11. Esbâb-ı Nüzûl
12. Nâsîh ve Mensûh
13. Fıkh
14. Mücmel ve mübhemîn tefsirini mübeyyin olan ehâdis.

On beşincisi de ilmü'l-mevhibedir. İlmü'l-mevhibe bir ilimdir ki onu Cenâb-ı İzzid-i Mennân ilmi ile âmil olan bahtiyar kuluna ihsan eder.

İşte bu on beş ilim, müfessirin behemehâl alâ vechi'l-itkân ve'l-kemâl câmi' olması lâbüdd bulunan ulümdandır. Ma hâzâ tefsir için müfessirin ulûm-u sâirede de tecerrî/taharrî şart-ı lâzımdır.³⁷

(Sayfa 24)

Şurası da malum olsun ki tefsir-i Kur'ân üç kısımdır:

Evvelkisi: Cenâb-ı Hakk'ın mahlûkatından hiç kimseyi muttali' buyurmamış olduğu ilimdir. Bu da kendi zatına, hakâik-i esmâ ve sıfatına dair kitâb-ı keriminin havî olduğu esrârıdır ki bu babda tekellüm, kimse için câiz değildir.

İkincisi: Hakk Sübhânehü ve Teâlâ Hazretlerinin kitab-ı hakiminden A'rafü'l-Enbiyâ efendimizi muttali' buyurmuş olduğu esrârıdır ki bu esrârın, Hazreti Nebiyy-i Ekrem'e şeref ihtisası cihetiyle bu babda da ondan, yahut izin verdiği ehl-i irfandan mâadâsı tekellüm edemez. Bazıları evâil-i suver bu kısımdandır dediler.

³⁶ (Müellif, eserinin bu kısmının yazımında, diğer eserlerin yanında büyük oranda *Keşfü'z-zünûn* adlı meşhur eserden istifade etmiştir. Bkz. Kâtip Çelebi, Hâcî Halife Mustafa b. Abdillâh, *Keşfu'z-zünûn an esâmi'l-kütüb-i ve'l-fünûn*, Mektebetü'l-Mesnâ, Bağdat, 1941, I, 427-435.

³⁷ (Karşılaştırma için bkz. Suyûtî, Ebu'l-Fadl Celâlüddin Abdurrahman (911/1505), *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, Dâru'l-ma'rife, Beyrut 1974, IV, 200-230; Zerkânî, Muhammed Abdülazîm, *Menâhîlu'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, y.y. th. II, 51-59.)

Üçüncüsü: Meâniyi celiyye ve hafıyyeden Cenâb-ı Münzili'l-Kur'ân'ın Kitâb-ı Azîzi'nde ibdâ' buyurmuş olduğu ulûm-u şerifedir ki onları, Nebiyy-i Ekrem'ine ta'lîm, ümmetine tefhîme de cenâb-ı risâletmeâblarını terhîs buyurmuştur.

İşte bu kısım-ı sâlise de iki kısma münkasım olur:

Kısım-ı evvel: Bahs ve beyanı behemehâl semâna mevkûf olan **(Sayfa 25)** şeylerdir. Esbâb-ı nüzûl, nâsîh ve mensûh, kırâat, lûgat, kasas-ı ümem, ahbâr-ı mâ hüve kâin gibi.

Kısım-ı sâni: Tarîk-i nazarla, bir de elfazdan istinbâd suretiyle ahz olunabilen şeylerdir ki bu da iki kısma münkasımdır. Biri: Cevâzı, halef ve selef beyninde muhtelefun fih olandır. Bu da âyât-ı müteşâbihâtın te'vilidir. Diğeri: Beyne'l-ulemâ müttefekun aleyh olandır. Bu da ahkâm-ı asliyye ve fer'iyyenin, ahkâm-ı i'râbiyyenin istinbâtıdır. Bunda icmâ-ı ümmet münakid olmuştur. Çünkü ahkâm-ı mezkûre akyise (kıyaslar) üzerine mebnîdir. Fünûn-u belâgât, durûb-u mevâiz, hikem, işârât dahî öyle olup erbâb-ı ehliyyete göre bunların Kur'ân-ı Mecîd'den istinbâtı mümteni' degildir.

İşte şu umûrun mâ adâsı hakkında nehy-i şer'î vâki olan "Tefsîr bi'r-re'y" dir ki bu da beş nevi'dir:

Evvelkisi: Tefsirin cevâzına tevakkuf eden ulûmu tahsil etmeksizin tefsire kalkışmak,

İkincisi: Manasını Allahü Teâlâ'dan başka bilmeyen müteşâbihin tefsiri,

Üçüncüsü: Mezheb-i fâsidi mukarrir olan tefsirdir ki mezhebi asıl, tefsiri ona tâbi kılmak suretiyle olan tefsirdir.

Dördüncüsü: "Allahü Teâlâ'nın bundan muradı şudur" diye delilsiz olarak kat'iyyen mana vermektir.

Beşincisi: İstihsân ile ve hevâya mutâbaâtla olan tefsirdir.

(Sayfa 26)

D- SÂHİB-İ ESERİN TERCEME-İ HÂLİ

Sırrı Paşa, Girit'in Kandiye şehrinde Helvacızâde Sâlih Efendi'nin sulbünden 1260 senesinde kehvâre zîb-i âlem-i şühûd olmuştur.

Esnây-ı şebâbında ulemâ-i benâmdan Cevri Efendi'den ahz-ı ulûm etmiştir.

1277 tarihinde Cezîre'nin merkez idaresi olan Hânya'ya giderek bir müddet evkâf kitabesinde bulunmuştur.

Müteakiben İstanbul'a gelerek bir müddet aramadan sonra Yenişehir-i Fenâr'a gitmiştir.

Orada merkez meclis kitâbetinde Vezîr Tepedelenli İsmâil Paşa ile Hasan Tahsin Paşa'nın dîvân efendiliklerinde bulunmuştur. Tepedelenli İsmâil Paşa'nın Hüdâvendigâr vâliliği esnasında Bursa'ya (دروسه) giderek yine vezir müşârun ileyhe dîvân efendiliği etmiştir.

Sadr-ı esbâk Edhem Paşa'nın Yanya vâliliğinde, kitâbet-i husûsiyesinde bulunmuştur.

(Sayfa 27)

1284'te Yanya, 1285'te Aydın vilayetleri mektupçu muâvinliklerini ifâ etmiştir.

1286'da Prizren vilâyetinin esnây-ı teşekkülünde mektupçulukla Prizren'e giderek birkaç sene kaldıktan sonra Dersâdet'e avdet etmiştir.

1289'da Tuna vilâyeti mektupçusu olmuştur.

1292'de Tuna vilâyetinin merkezi olan Rusçuk'tan Bihke ve oradan 1293 Mayısında Vidin'e mutasarrıf olmuştur.

Muhârebe-i zâilede Vidin'de bulunarak me'zûnen Dersaâdet'e avdetini müteâkib 1294 sene-i mâliyesi haziranında Şumnu Varna komiserliğine memur edilmiştir.

Yine 1294 senesi içinde Karesi mutasarrıf felağına gitmiştir.

1295 sene-i mâliyesi martında birinci Koni Trabzon valiliğine ta'yîn olunmuştur.

(Sayfa 28)

Trabzon'dan münfasilen Dersaâdet'e avdetinden birkaç mâh sonra 1297 senesi kânunuevvelinin yirmi dokuzunda Kastamonu vâililiğine memur edilmiştir.

1298 senesi Kanunusânîsinin beşinde memuriyeti Kastamonu'dan defa-i sâniye Trabzon vâililiğine tahvil edilmiştir.

1300 senesi Teşrin-i sânisinin 17 sinde Trabzon'dan Ankara vâililiğine tahvil-i memuriyet olmuştur.

1302 Temmuz içinde tahvilen Sivâs vâlisi olmuştur.

1304 Recebinin yirmi dördünde Sivas'tan Diyarbakır, 1306 Recebinin yirmi dördünde Adana, 1307 sene-i kameriyesi Rabiulevvelinin yirmi dokuzunda Bağdat vâililiklerine giderek burada da 1307 sene-i mâliyesi Temmuzuna kadar bulunmuştur.

Bağdat'tan Diyarbakır vâlisi ile becâyiş edilmiştir. 1310 senesi Eylül'ü evâhîrine kadar Diyarbakır'da bulunup bir ay tedavi me'zûnen Dersaâdet'e gelmiştir.

Mübtela olduğu kalp hastalığıyla bir seneden ziyade burada da uğraştığı halde bir suretle ifâkat bulamayarak henüz sinn-i kemâlinde iken 1313 senesi Cümâdiyeluhrâsının yirmi **(Sayfa 29)** dördüncü Çarşamba gecesi saat bir raddelerinde zikran ve kalben meşgul perverdekâr olduğu halde teslim-i rûh etmiştir. "Ravvahallahü rûhahü ve evfera fi ferâdîsi'l-Cinâni Fütühahü"

Şerefsâdır olan irâde-i seniyye-i cenâb-ı şehriyâr-ı mücibince merhûm müşârun ileyh, Sultan Mahmûd türbesi hazîresinde vedâ-i rahmet- Rahmân edilmiştir.

Bâlâda hâm-e kezâr tahkik edilen memuriyetlerinin kafesinde merhûm hakikaten hıdmât-ı mühimme ifâsına ve pek çok âsâr-ı nâfia icrâsına muvaffak olmuştur.

Merhûm bu gün, eyâdi-i takdîr-i enâmda mütedâir olan müellefât-ı mu'teberesini, hayatının hiçbir dakikasını boş geçirmemek emel-i hâssıyla husûla getirebilmiştir.

Müşârun ileyhın âsârı şunlardır:

1. Sırr-ı Kur'ân (3 cild)
2. Ahsenü'l-Kasas (3 cild)
3. Sırr-ı Furkân (2 cild)
4. Sırr-ı İnsân (1 cild)

(Sayfa 30)

5. Sırr-ı Tenzîl (1 cild)
6. Sırr-ı İstivâ (1 cild)
7. Rûyet-i Bârî Hakkında Risâle (1 cild)
8. Şerh-i Akâid ve Hâşiyelerinin Tercümesi (2 cild)
9. Nakdü'l-keâm fi akâidi'l-İslâm (1 cild)

10. Ârâü'l-milel (1 cild)
11. Rûh (1 cild)
12. Nûrû'l-Hüdâ li-men istehdâ (1 cild)
13. Mektûbât-ı Sırrı Paşa (3 cild)
14. Galatât (1 cild)
15. Numûne-i Adâlet (1 cild)
16. Lek Dukakin (1 cild)

Merhûmun Mektûbâta dâhil olmamış daha pek çok lâihalar ve mektupları vardır ki bunların cemiyle ayrıca bir risâle şeklinde neşri mukarrerdir.

KAYNAKLAR

- Aksüt, Ali Kemal (1944), Profesör Mehmed Ali Ayni, Hayatı ve Eserleri, İstanbul.
- Baştuğ, İbrahim (2002), Son Asır Türk Şairleri, Ankara.
- Bilmen, Ömer Nasûhi (1973), Büyük Tefsir Tarihi =Tabakâtü'l-Müfessirîn, İstanbul.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail, et-Târihu'l-Kebîr, Dâiratü'l-meârifî'l-Osmâniyye, Haydarâbad, ths.
- Bursalı, Mehmet Tahir Efendi (1972), Osmanlı Müellifleri, İstanbul.
- Çakmak, Abdullah (2011), Girit'li Sırrı Paşa'nın Kelâmî Görüşleri, (Yüksek Lisans), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Devellioğlu, Ferit (1997), Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lügat, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh, Hilyetü'l-evliyâ ve Tabakâtü'l-esfiyâ, Mısır, th.
- Giritli, Sırrı Paşa (1307), Sırrı Furkân, Vilâyet Matbaası.
- _____ (1309a), Ahsenü'l-kasas, Şeriket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul.
- _____ (1309b), Sırrı İnsân, Âmid Matbaası.
- _____ (1311), Sırr-ı Meryem, Âmid Vilâyet Matbaası.
- _____ (1312), Tabâkat ve Âdâb-ı Müfessirîn, Dersaadet.
- _____ (1316), Mektûbât-ı Sırrı Paşa, İstanbul.
- Gülşen, Ekrem (2010), "19. Yüzyılda Bir Osmanlı Valisi: Giritli Sırrı Paşa ve Tefsir Anlayışı", Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c, XII, sy. 22, s. 161-188.
- İbn Hanbel (1313), Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed, Müsned, Beyrut.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî, Lisânü'l-Arab, Dâru Sâdır, Beyrut th.
- İbn Sâ'd (1968), Ebû Abdillâh Muhammed el- Hâşimî, et-Tabakâtu'l-Kübrâ, thk. İhsan Abbas, Dâr-u Sâdır, Beyrut.
- İbnü's- Salah (2002), eş-Şehrezûrî, Ma'rifetü envâ-ı ulûmi'l-hadis (Mukaddime), Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrût.
- Kâtip Çelebi, Hâcî Halife Mustafa b. Abdillâh (1941), Keşfu'z-zünûn an esâmi'l-kütüb-i ve'l-fünûn, Mektebetu'l-Mesnâ, Bağdat.
- Kesler, Muhammed Fatih (2013), "Zeyd b. Eslem", DİA, İstanbul, XLIV, 318-319.
- Koçkuzu, A. Halim (2002), "Osmanlı'nın Son Döneminde Bir İlim ve Devlet Adamı, Giritli Sırrı Paşa", Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sy. 14, Konya, s. 189-213.
- Köksal, Ahmet (2013), Girit'li Sırrı Paşa (1844-1895), (Doktora), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- _____ (2014), "Giritli Sırrı Paşa'nın Bağdat Valiliği", Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, XIV/1, s. 197-236.
- Kurnaz, Cemal (2000), "Giritli Sırrı Paşa Hayatı, Eserleri, Şiirleri", İlmî Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri, 9, 133-160.

- _____ (2009), "Sırrı Paşa", DİA, İstanbul, XXXVII, 127-129.
- Maşalı, Mehmet Emin (2012), "Osmanlı Dönemi Tefsir Usulü Çalışmaları", Başlangıçtan Günümüze Türkler'in Kur'an Tefsirine Hizmetleri-Tebliğler ve Müzakereler, Tartışmalı İlimi Toplantı, İstanbul, s. 245-294.
- Önder, Murat (2006), Giritli Sırrı Paşa, Arâû'l-Milel Adlı Eseri ve Mezhepler Tarihindeki Yeri, (Yüksek Lisans), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Özel, Elif (2012), Giritli Sırrı Paşa'nın Türk Düşüncesine Katkıları Mi'yâru'l-Makâl Adlı Eserinin Tercümesi ve Mantık Anlayışı, (Yüksek Lisans), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Parmaksızoğlu, İsmet (1983), "Sırrı Paşa", Türk Ansiklopedisi, İstanbul, XXVIII, 534.
- Râzi, Fahreddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Huseyn (1420), Mefâtihu'l-Ğayb- et-Tefsiru'l- Kebîr, Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut.
- Suyûtî, Ebu'l-Fadl Celâlüddîn Abdurrahman (1974), el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân, Thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, Dâru'l-ma'rife, Beyrut.
- Şirbînî, Şemseddin Muhammed el-Hatîb (1285), es-Sirâcü'l-Münîr, Matbaatü Bolak, Kâhire.
- Yazıcı, Nesimi (1997), "Sırrı Paşa ve Vilayet Gazeteleri", AÜİFD, XXXVI, s. 223-231.
- Yeğin, Abdullah (1978), Osmanlıca-Türkçe Yeni Lügat, İstanbul.
- Yücel, Ahmet (2008), "Sadük", DİA, İstanbul, XXXV, 431.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin (1976), et-Tefsîr ve'l-müfessirûn, Dârü'l-kutübi'l-hadîse, Kahire.
- Zerkânî, Muhammed Abdülazîm, Menâhilu'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur'ân, y.y. th.
- Zerkeşi, Bedreddîn Muhammed b. Abdullah (1957), el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, Dâru'l-ma'rife, Beyrut.